LIBRIS We know books

RICHARD E. NISBETT

geografia gândirii

DE CE GÂNDESC DIFERIT ASIATICII ȘI OCCIDENTALII

Traducere din limba engleză de
CLAUDIA LUPU

LITERA
București

LIBRIS | We know books

Cuprins

Introducere 9
1 Silogism și Tao 17
2 Originile sociale ale minții 39
3 Trai împreună *vs.* trai pe cont propriu 52
4 „Cu ochii în patru" sau „Fii cu ochii pe minge"? 78
5 „Oaia neagră" sau „Ceilalți l-au pus s-o facă"? 104
6 Este lumea alcătuită din substantive sau din verbe? 124
7 „*Ce n'est pas logique*" sau „Ai dreptate"? 146
8 Și dacă natura gândirii nu este la fel peste tot? 167
Epilog. Sfârșitul filosofiei sau ciocnirea mentalităților? 190
Mulțumiri 199
Bibliografie 201
Indice 217

LIBRIS | We know books

Capitolul 1

Silogism și Tao

Mai bine de un miliard de oameni din zilele noastre pretind că moștenirea lor intelectuală vine din Grecia antică. Mai mult de două miliarde sunt urmașii tradițiilor gândirii din China antică. Filosofiile și reușitele grecilor și ale chinezilor de acum 2 500 de ani sunt extrem de diferite, asemenea fiind și structurile sociale și concepțiile despre sine. Și, așa cum sper să arăt în acest capitol, aspectele intelectuale ale fiecărei societăți au sens în lumina caracteristicilor lor sociale.

Grecia antică și autoritatea

Există un teatru antic în Epidaurus, Grecia, care are o capacitate de 14 000 de locuri. Construit pe o colină, teatrul are o priveliște spectaculoasă asupra munților și a pinilor. Acustica sa este de așa natură încât chiar și mototolirea unei hârtii pe scenă se poate auzi din orice parte a teatrului. Grecii din perioada clasică a secolului al VI-lea până în secolul al III-lea î.Hr. călătoreau perioade lungi, în condiții dificile, pentru a participa la piese și la recitări de poezie la Epidaurus, din zori până la apus, zile la rând.

Pentru noi, astăzi, dragostea oamenilor față de teatru și voința lor de a îndura unele greutăți pentru a satisface dorința publicului nu pare ceva neobișnuit. Dar, printre marile civilizații din acel timp, inclusiv Persia, India și Orientul Mijlociu sau China, am putea spune că doar grecii se simțeau destul de liberi, fiind suficient de încrezători în capacitatea lor de a-și controla propria viață, de a porni într-o călătorie lungă doar pentru plăcerea estetică. Contemporanii grecilor trăiau în societăți mai mult sau mai puțin aristocratice, în

LIBRIS We know

care voința regelui era literă de lege, iar încălcarea ei însemna să te joci cu moartea. Nu ar fi fost în interesul unui conducător să le permită supușilor să hoinărească prin zonele rurale, chiar dacă legătura lor cu pământul și cu activitățile cotidiene legate de agricultură le-ar fi permis să își imagineze că pornesc într-o călătorie lungă în scopuri recreative.

Chiar și pentru noi, în zilele noastre, este la fel de uluitor că întregul popor grec a renunțat la muncă – inclusiv la arme, dacă orașele-stat purtau războaie între ele – în favoarea participării la Jocurile Olimpice ca sportivi sau ca spectatori.

Grecii, mai mult decât oricare alt popor antic și, de fapt, mai mult decât majoritatea oamenilor de pe planetă în momentul actual, aveau un simț remarcabil al *libertății* personale – sentimentul că dețineau controlul asupra propriei vieți și erau liberi să acționeze întocmai cum doreau.* O definiție a fericirii pentru greci era că aceasta consta în capacitatea de a-și putea exercita puterea în căutarea excelenței ducând o viață lipsită de constrângeri.**

Un puternic simț al identității individuale însoțea sentimentul grecilor de libertate personală. Deși nu se știe cu exactitate dacă grecii sau evreii au inventat individualismul, nu este nici o îndoială că grecii se considerau indivizi unici, cu atribute și scopuri distincte. Această concepție avea să fie cel puțin adevărată pe vremea lui Homer în secolul al VIII-lea sau al IX-lea î.Hr. Atât zeii, cât și oamenii din *Odiseea* și *Iliada* aveau personalități complet formate și individualizate. Mai mult, diferențele dintre indivizi prezentau un interes substanțial pentru filosofii greci.

Sentimentul grecilor de libertate personală a alimentat o tradiție a dezbaterilor.*** Homer arată clar că un om este definit aproape la fel de mult de abilitatea sa de a dezbate, cât de priceperea sa de războinic. Un om de rând putea să îl contrazică până și pe rege și nu numai că trăia pentru a-și spune povestea, dar ocazional atrăgea o mulțime de partea sa. Dezbaterile se desfășurau în piețe, în

* Cromer (1993); Hamilton (1930/1973)

** Hamilton (1930/1973), p. 25

*** Galtung (1981)

UBBIS | We know books

adunările politice, chiar și în mediile militare. Unic pentru civilizațiile antice, marile probleme de stat, chiar și cele mai banale chestiuni, erau deseori decise în public, prin retorică, nu prin decrete oficiale. Tiraniile nu erau frecvente în Grecia și, când apăreau, erau adesea înlocuite de oligarhii sau, începând cu secolul al V-lea î.Hr., de democrații. Constituțiile unor orașe aveau mecanisme pentru a împiedica oficialii să devină tirani. De exemplu, orașul Drerus din Creta îi interzicea unui bărbat să dețină funcția de *kosmos* (magistrat) până nu treceau zece ani de la ultima dată când ocupase o asemenea poziție.

La fel de uimitoare precum libertatea și individualitatea grecilor este și curiozitatea lor față de lume. În opinia lui Aristotel, curiozitatea este caracteristica definitorie a ființelor umane. Luca Evanghelistul spunea despre atenienii unei ere mai târzii: „Ei își petrec timpul fără alt scop în afară de a spune sau de a auzi ceva nou".* Grecii, mult mai mult decât contemporanii lor, speculau despre natura lumii în care se aflau și creau modele ale ei. Ei au construit aceste modele prin clasificarea obiectelor și a evenimentelor și generând reguli despre ele suficient de precise pentru descrierea și explicarea sistematică. Asta caracteriza progresul lor – unii au spus și descoperirile – în domeniul fizicii, astronomiei, geometriei axiomatice, logicii formale, filosofiei raționale, istoriei naturale și etnografiei. (Cuvântul „etnocentric" este de origine greacă. Acest termen a rezultat din recunoașterea grecilor că opinia lor conform căreia modul grecesc de viață era superior celui al perșilor s-ar putea baza pe simple prejudecăți. Tot ei au decis că nu era așa.)

În timp ce multe mari civilizații contemporane, precum și cele mesopotamiene și egiptene de dinainte sau cele mayașe care aveau să urmeze, făceau observații sistematice în toate domeniile științifice, doar grecii au încercat să și explice observațiile lor în termenii principiilor care stăteau la bază.** Explorarea acestor principii era o sursă de recreere pentru greci. Cuvântul din engleză pentru școală, *school*, provine de la grecescul *schol*, care înseamnă recreere.

---

* Hamilton (1930/1973), p. 33

** Lin (1936); Toulmin și Goodfield (1961), p. 84

UBBIS We know Books

Recreerea însemna, pentru greci, printre multe alte lucruri, libertatea de a dobândi cunoștințe. Negustorii din Atena își trimiteau bucuroși fiii la școală pentru a-și satisface curiozitatea.

China antică și armonia

În timp ce o ocazie specială pentru grecii antici putea să însemne participarea la piese de teatru și la recitări de poezii, pentru chinezii din aceeași perioadă era ocazia de a-și vizita prietenii și familia. Era o practică numită *chuan men*, ceea ce însemna literalmente „să creezi legături". Vizitele, menite să arate respect pentru gazde, erau frecvente mai ales când erau sărbători importante. Cei care veneau în vizită mai devreme erau percepuți ca fiind mai importanți decât cei care veneau mai târziu.

Omologul chinezesc pentru libertatea personală a grecilor era *armonia*. Fiecare chinez era în primul rând un membru al unei colectivități, mai bine spus al mai multor colectivități – clanul, satul și, în special, familia. Individul nu era, ca în cazul grecilor, o unitate încapsulată care păstra o identitate unică în diferite contexte sociale. În schimb, așa cum spunea filosoful Henry Rosemont,

> ... pentru primii confucianiști nu poate exista un eu izolat care să fie considerat abstract: eu reprezint totalitatea rolurilor pe care le trăiesc în relație cu alți indivizi... Luate împreună, ele țes, pentru fiecare dintre noi, un model unic de identitate personală, în așa fel încât, dacă unele dintre rolurile mele se schimbă, inevitabil, și celelalte se vor schimba, făcându-mă, literalmente, o persoană diferită.*

Chinezii erau mai puțin preocupați de problemele controlului asupra altora sau a mediului înconjurător decât de autocontrol, astfel încât să diminueze divergențele cu ceilalți din familie și din sat și să le fie mai ușor să se supună cerințelor statului, administrat de magistrați. Idealul de fericire nu era, la fel ca pentru greci, o viață care permitea exercitarea liberă a talentelor individuale, ci

* Rosemont (1991), p. 90

IBBIS | We know books

satisfacțiile unei vieți simple la țară, împărtășită într-o rețea socială armonioasă. În timp ce pe vasele și pe carafele de vin ale grecilor erau reprezentate bătălii, concursuri sportive și bacanale, pergamentele și vasele de porțelan din China antică ilustrau scene cu activități în familie și bucurii rurale.

Chinezii nu s-ar fi simțit niște pioni neajutorați ai superiorilor și ai membrilor familiei. Dimpotrivă, se pare că exista un sentiment de *autoritate colectivă*. Principalul sistem de valori morale din China – confucianismul – era în esență o elaborare a obligațiilor care existau între împărat și supus, părinte și copil, soț și soție, frate mai mare și frate mai mic și între prieteni. Societatea chineză făcea individul să se simtă ca fiind parte dintr-un organism social mare, complex și în general inofensiv, în care obligații reciproce clare serveau drept ghid pentru conduita etică. Ducând la bun sfârșit rolurile prestabilite – într-un sistem organizat, ierarhic –, aceasta era esența vieții de zi cu zi a chinezilor. Nu există un echivalent al sentimentului grecilor de libertate personală. Drepturile individuale în China erau „partea" unui individ din drepturile comunității în ansamblu, nu o permisiune de a acționa după bunul plac."

În grupul social, orice formă de confruntare, precum dezbaterile, erau descurajate. Deși a existat o perioadă a „celor 100 de școli de gândire", între anii 600 și 200 î.Hr., în care au avut loc dezbateri politicoase, cel puțin printre filosofi, orice semăna cu un dezacord public a fost descurajat. După cum scria filosoful britanic al științei Geoffrey Lloyd: „În filosofie, în medicină și în alte domenii, există critici ale punctelor de vedere ale celorlalți... [dar] chinezii au recunoscut, în general, mult mai ușor decât grecii, că alte opinii aveau ceva de spus pentru ei..."""

Muzica lor monofonică reflecta preocuparea chinezilor pentru unitate. Cântăreții interpretau toți aceeași melodie, iar instrumentele muzicale redau aceleași note simultan. Nu este deloc surprinzător că grecii au inventat muzica polifonică, unde instrumente diferite și voci diferite au roluri diferite.

---

* Lin (1936), p. 121

** Munro (1985)

*** Lloyd (1990), p. 550

LIBRIS | We know books

Armonia socială chineză nu ar trebui confundată cu conformarea. Din contră, Confucius lăuda dorința unui domn de a se armoniza și a distins-o de nevoia de conformare a unei persoane mărunte. *Zuozhuan*, un text clasic confucianist, face distincția într-o metaforă despre gătit. Un bucătar priceput amestecă aromele și creează ceva armonios și delicios. Nici o aromă nu este copleșită, iar gustul savuros se datorează contribuției distincte a fiecărei arome amestecate.

Abordarea chinezilor asupra înțelegerii lumii naturale era diferită de cea a grecilor asupra înțelegerii de sine. Timpuriu în studiul lor asupra cerurilor, chinezii credeau că evenimentele cosmice, așa cum sunt cometele sau eclipsele, puteau prezice întâmplări importante precum nașterea cuceritorilor. Dar când au descoperit regularitățile acestor evenimente, departe de a construi modele ale acestora, și-au pierdut interesul pentru ele.*

Lipsa de curiozitate în rândul chinezilor este deosebit de remarcabilă dacă stăm să ne gândim că civilizația chineză a depășit cu mult civilizația grecilor din punct de vedere tehnologic. Chinezilor li se atribuie invenția originală sau independentă a sistemelor de irigații, a cernelii, a porțelanului, busolei magnetice, a etrierelor, roabei, a forajului la mare adâncime, a triunghiului lui Pascal, a ecluzei pe o cale navigabilă, a navigației cu velă triunghiulară, a compartimentelor etanșe, a cârmei de la pupa, a navei cu zbaturi, a cartografierii cantitative, a tehnicilor de imunizare, a observațiilor astronomice ale novelor, a seismografelor și a acusticii.** Multe dintre aceste reușite tehnologice au existat într-o perioadă în care grecii nu a avut nici una.

Dar, după cum remarca filosoful Hajime Nakamura, progresele chinezilor reflectau un geniu pentru caracterul practic, nu o predilecție pentru teorie și investigație științifică.*** Și, după cum scria filosoful și sinologul Donald Munro: „În confucianism, nu exista ideea de *a ști* că nu existau consecințe pentru acțiune".****

* Nakayama (1969)

** Logan (1986), p. 51

*** Nakamura (1964/1985)

**** Munro (1969), p. 55

URBIS We know books

Esență sau evanescență?

Filosofia în Grecia și China

Filosofiile din Grecia și China reflectau practici sociale distincte. Grecii erau preocupați cu înțelegerea naturii fundamentale a lumii, deși în diferite moduri, în diferite epoci. Filosofii din Ionia (inclusiv Turcia de Vest, Sicilia și Italia de Sud) din secolul al VI-lea î.Hr. aveau o orientare complet empirică, construindu-și teoriile pe baza observării simțurilor. Dar secolul al V-lea a cunoscut o tendință către abstractizare și neîncredere în simțuri. Platon considera că ideile – *formele* – fac parte din realitatea lumii materiale și că lumea poate fi înțeleasă prin abordări logice privind înțelesurile sale, fără referire la lumea simțurilor. Dacă simțurile păreau să contrazică concluziile la care s-a ajuns în urma respectării primelor principii fundamentale și a logicii, simțurile trebuiau să fie ignorate.*

Deși Aristotel nu a transpus în realitate formele, el considera atributele ca având o realitate distinctă față de întruchiparea lor concretă în obiecte. Avea o însemnătate pentru el nu doar să vorbească despre un obiect solid, ci și despre caracteristici în abstract – soliditate, luminozitate etc. – și să formeze teorii pe baza acestor abstracțiuni. Proprietățile centrale, fundamentale, *sine qua non*, ale unui obiect, constituiau „esența" acestuia, care nu se putea schimba prin definiție, din moment ce, dacă esența unui obiect se schimba, nu mai era acel obiect, ci altceva. Caracteristicile unui obiect care se putea schimba fără a schimba esența obiectului erau caracteristici „accidentale". De exemplu, autorului îi lipsește, din păcate, talentul muzical, dar, dacă dintr-odată ar avea acest talent, tot ai considera că este aceeași persoană. Talentul muzical, într-un astfel de caz, este o caracteristică accidentală, iar schimbarea lui nu constituie o schimbare în esența persoanei. Filosofia greacă diferă, așadar, foarte mult de cea chineză prin aceea că este profund preocupată de chestiunea care stabilește ce proprietăți determinau natura obiectului și care erau alterabile fără a o schimba.

* Lloyd (1990), pp. 117–118

LIBRIS | We know books

Limba greacă însăși încuraja o concentrare asupra caracteristicilor și asupra transformării caracteristicilor în abstracțiuni. Ca și în alte limbi indo-europene, fiecărui adjectiv i se poate acorda statutul de substantiv prin adăugarea echivalentului englez al lui „ness" ca sufix. Astfel, „alb" devine „albeață", „bun" devine „bunătate". Un obicei al filosofilor greci era de a analiza caracteristicile unui element – persoană, loc, lucru sau animal – și apoi de a-l clasifica pe baza caracteristicilor sale abstracte. Vor încerca mai întâi să înțeleagă natura elementului și cauza acțiunilor sale pe baza regulilor care controlează categoriile. Așadar caracteristicile unei comete erau notate, iar elementul, clasificat după diferite grade de abstractizare – *această* cometă, *o* cometă, un corp ceresc, un obiect în mișcare. Regulile la diferite niveluri de abstractizare ar fi generate ca ipoteze, iar comportamentul cometei, explicat în termeni de reguli care păreau să funcționeze la un anumit nivel de abstractizare.

Dar fundamentală pentru filosofia greacă este schema ei de bază, care considera elementul *izolat* drept punctul central al atenției și al analizei. Majoritatea grecilor considerau materia ca fiind compusă din particule și separată – sub forma unor elemente distincte – la fel cum oamenii erau văzuți ca fiind separați unul de celălalt și considerați întreguri distincte. Odată ce elementul este luat ca punct de plecare, atunci multe lucruri urmează automat. Caracteristicile elementului sunt importante; caracteristicile devin bazele construirii unor procese de clasificare a elementului; categoriile devin bazele alcătuirii de reguli; iar evenimentele sunt apoi înțelese ca rezultatul elementelor care se comportă în concordanță cu regulile. Prin „elemente", mă refer la elemente umane și nonumane, dar, de fapt, natura lumii fizice era o preocupare majoră pentru greci, fără a avea însă interesul acaparator pe care îl avea pentru chinezi.

Un aspect particular, dar important, al filosofiei grecești este noțiunea că lumea este în mod fundamental statică și neschimbătoare. Pentru a fi siguri, filosoful Heraclit din secolul al VI-lea și alți filosofi timpurii erau preocupați de schimbare. („Nu ne putem scufunda de două ori în același râu, pentru că se schimbă atât râul, cât și noi înșine.") Dar, până în secolul al V-lea, schimbarea era ignorată și stabilitatea era acum la modă. Parmenide „dovedea", în

LIBRIS We know books

câțiva pași simpli, că schimbarea era imposibilă: a spune că un lucru nu există este o contradicție. Neființa este un paradox, așadar neființa nu poate exista. Dacă neființa nu poate exista, atunci nimic nu se poate schimba, deoarece, dacă Lucrul 1 s-ar schimba în Lucrul 2, atunci Lucrul 1 nu ar exista! Parmenide a creat o opțiune pentru filosofii greci: puteau să se încreadă fie în logică, fie în simțurile lor. După Platon, au ales calea logicii.

Zenon, elevul lui Parmenide, a stabilit într-o manieră similară că mișcarea era imposibilă. A demonstrat acest lucru prin două argumente: unul este faimosul său argument cu săgeata. Pentru ca o săgeată să atingă o țintă, trebuie să ajungă mai întâi la jumătatea distanței către țintă, apoi la jumătatea dintre aceasta și țintă, apoi la jumătatea dintre *aceasta* și țintă etc. Dar, bineînțeles, la jumătatea jumătății jumătății... săgeata este încă departe de țintă. Prin urmare, în ciuda faptului că există dovezi vizuale contrare, mișcarea nu se poate produce. Celălalt „argument" era și mai simplu. Un lucru ori este la locul său, ori nu este. Dacă stă în locul său, atunci el nu se poate mișca. Este imposibil ca un lucru să nu fie la locul său; așadar nimic nu se mișcă. După cum menționa teoreticianul din domeniul comunicării Robert Logan, grecii „au devenit sclavi ai logicii lor liniare, sau/sau".*

Nu toți filosofii greci aveau o mentalitate învechită și voiau să demonstreze că schimbarea este imposibilă, dar există o calitate statică chiar și în raționamentul lui Aristotel. El credea, de exemplu, că toate corpurile cerești sunt imuabile, sfere perfecte, și, deși se produce mișcare și se întâmplă evenimente, esența lucrurilor nu se schimbă. În plus, fizica lui Aristotel este foarte liniară. Schimbările vitezei de mișcare, ca să nu mai vorbim de mișcarea ciclică, joacă un rol neînsemnat în fizica lui Aristotel. (Parțial din acest motiv fizica lui Aristotel a fost atât de greșită. Prietenul meu Gordon Kane, fizician, a identificat un număr mare de enunțuri fizice în scrierile lui Aristotel. El susține că majoritatea dintre ele sunt greșite. Acest lucru este în special surprinzător pentru că predecesorii ionieni ai lui Aristotel înțeleseseră multe dintre ele.)

* Logan (1986)

Orientarea chinezilor spre viață a fost modelată prin amestecarea a trei filosofii diferite: taoism, confucianism și, mai târziu, budism. Fiecare filosofie accentua armonia și descuraja întru totul speculațiile abstracte.

Există o veche poveste chineză, cunoscută și astăzi de majoritatea est-asiaticilor, despre un bătrân fermier al cărui singur cal a fugit. Știind că acest cal era principala sa sursă de subzistență, vecinii săi au venit să îl compătimească. „Cine știe dacă este un lucru rău sau bun?", spunea bătrânul, refuzând mila lor. Și, într-adevăr, la câteva zile distanță, calul său s-a întors, aducând cu el un cal sălbatic. Prietenii bătrânului au venit să îl felicite. Respingându-le felicitările, bătrânul a spus: „Cine știe dacă este un lucru rău sau bun?" Câteva zile mai târziu, când fiul bătrânului încerca să călărească nărăvașul cal sălbatic, a fost aruncat de pe acesta și și-a rupt piciorul. Prietenii săi au venit să își exprime tristețea privind ghinionul fiului său. „Cine știe dacă este un lucru rău sau bun?", a spus bătrânul. Câteva săptămâni mai târziu, armata a venit în sat pentru a recruta toți bărbații apți de război împotriva provinciei vecine, dar fiul bătrânului nu se potrivea cerinței și a fost scutit.

Povestea, care continuă atât cât permite răbdarea cititorului, exprimă un lucru fundamental despre atitudinea răsăriteană față de viață. Lumea este în continuă schimbare și este plină de contradicții. Pentru a înțelege și a aprecia o situație, este necesară existența opusului ei; ce pare a fi acum adevărat poate fi opusul a ceea ce pare a fi. (Răspunsul premierului comunist Chou En-lai când a fost întrebat dacă el considera benefice consecințele Revoluției franceze: „Este mult prea devreme să ne pronunțăm".)

Simbolul Tao